

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Johan van Meurs : een studie over een pionierend orgeladviseur
Brouwer, J.K.G.

Citation

Brouwer, J. K. G. (2016, June 8). *Johan van Meurs : een studie over een pionierend orgeladviseur*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/40120>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/40120>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/40120> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Brouwer, J.K.G.

Title: Johan van Meurs : een studie over een pionierend orgeladviseur

Issue Date: 2016-06-08

Hoofdstuk VII

VAN MEURS' DISPOSITIEVERZAMELING

Wie de Nederlandse orgelliteratuur er op naslaat, wordt al snel geconfronteerd met het bestaan van een aantal oude dispositieverzamelingen, dat veelvuldig wordt geciteerd. Het woord dispositieverzameling verdient echter nadere toelichting. Het begrip is in de praktijk gegroeid en dekt, zoals verderop wordt aangetoond, niet altijd de lading. Joachim Hess, de eerste opsteller, noemt zijn boek een dispositieverzameling, maar meldt niet consequent bij alle orgels de dispositie.⁸¹¹ Hetzelfde geldt voor Knock en Van Eem. Lohman en Van 't Kruijs zijn wel consequent en vermelden altijd de disposities. Broekhuizen introduceerde in dit kader een meer correcte term: orgelbeschrijvingen. Die term is voor zijn verzameling eigenlijk ook meer op haar plaats, aangezien zij niet bij ieder instrument een dispositie heeft vermeld. Omdat in de praktijk over dispositieverzameling wordt gesproken, hanteer ook ik hier die term.

Dispositieverzamelingen zijn er vanaf het moment dat er orgelgeïnteresseerden waren. Iedere opsteller had wel een eigen reden om ze op te stellen. Talstra schetste in zijn artikelenreeks over het orgel van Loppersum op komische wijze, hoe in de jaren zestig enkele orgeladviseurs grote belangstelling aan de dag legden voor dispositieverzamelingen van lokale orgelliefhebbers.⁸¹² Ze poogden op die wijze onbekende oude instrumenten op het spoor te komen en als vervolg daarop adviesopdrachten te krijgen.⁸¹³

VII.1 Algemeen

Zoals hierboven aangegeven worden de begrippen dispositieverzameling en orgelbeschrijving door elkaar gebruikt. Naast de hierboven aangehaalde klassieke verzamelingen ontstonden er met name rond 1900 ook andere bronnen waarin veel disposities werden afgedrukt, bijvoorbeeld boeken over het fenomeen orgel in algemene zin, waarbij in de bijlage disposities werden vermeld om de tekst te concretiseren. Een aantal willekeurige voorbeelden:

- Siwert Meijer, *Het Orgel en deszelfs Zamenstel* (Groningen 1845);⁸¹⁴
- Ernst F. Richter, *Kathechismus der Orgel* (Leipzig 1885);
- Hugo Riemann, *Kathechismus der Orgel* (Leipzig 1888);

⁸¹¹ Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste kerk-orgelen, welken in de zeven vereenigde provincien als mede in Duytsland en elders aangetroffen worden* (Gouda 1774).

⁸¹² Frans Talstra 1972-1974, dl. 6, 11.

⁸¹³ Ook de gegevensverzameling van schrijver dezes werd rond 1970 door een landelijk opererend adviseur grondig doorgespit.

⁸¹⁴ Het betreft de Nederlandse vertaling door Siwert Meijer van Johann Seidel, *Die Orgel und ihr Bau* (Breslau 1844, 2^e druk), door de vertaler voorzien van aanvullende voetnoten en – naast de al bestaande disposities – van 34 Nederlandse disposities.

- Leopold I. Cirsovius, *Lebensbild der Orgelbaumeister Marcussen & Sohn* (Kiel 1891);⁸¹⁵
- Thomas Elliston, *Organs and Tuning, a practical handbook for organists* (London 1894);
- George L. Miller, *The Recent Revolution in Organ Building* (New York 1913).

Daarnaast begonnen in die periode grote orgelmakerijen, zoals de firma's Walcker, Hill Norman & Beard en andere, reclamebrochures op te stellen met werklijsten, disposities en soms al enkele foto's. Ulrich Martini heeft een overzicht gegeven van 52 hem bekende dispositieverzamelingen tot 1855.⁸¹⁶ Het is opvallend dat hij zich kennelijk beperkt heeft tot het vasteland van Europa en daardoor ontbreken enkele belangrijke Engelse verzamelingen, zoals het Leffler manuscript en de Sperling Notebooks.⁸¹⁷ Martini hanteert met betrekking tot het begrip dispositieverzameling de volgende definitie:

Unter dem Begriff "Dispositionssammlungen" werden hier alle instrumentenkundlichen Schriften verstanden, die mindestens 3 Orgeldispositionen erhalten. Dabei ist ohne Belang, ob es sich um bereits realisierte oder noch zu realisierende Entwürfe oder aber um rein theoretische Musterdispositionen handelt. Die Dispositionen können alleiniger Inhalt oder auch nur Teil einer Schrift sein. Entscheidend für die Einbeziehung einer Abhandlung in diese Untersuchung ist ihr Zusammenhang mit der Orgel, ihrer Geschichte und ihrem Bau. Wichtig ist ferner, dass die Schrift irgend einen systematischen Aufbau und eine instrumentenkundliche Zielsetzung zeigt, also über den Rahmen einer bloßen Materialsammlung hinausgeht.

Deze formulering is echter dermate ruim genomen dat vrijwel ieder boek over orgels waarin disposities voorkomen onder deze categorie zou vallen. Zo kan naar zijn mening zelfs het boek van Jan van Heurn, met daarin slechts 23 disposities (bovendien allemaal dispositievoorbeelden), onder het begrip dispositieverzameling worden geschaard.⁸¹⁸ Ook is de door Martini gehanteerde grenswaarde van minimaal drie beschrijvingen arbitrair gekozen. Gelukkig brengt hij verderop in zijn boek binnen de boven aangehaalde formulering de volgende onderverdeling aan:⁸¹⁹

⁸¹⁵ Een heruitgave is met andere bijdragen van Cirsovius (waaronder een groot aantal disposities) verschenen als Leopold Cirsovius, *Orgel-Dispositionen von Orgeln in Schleswig-Holstein. 194 Dispositionen und Beschreibungen, 1868 -1895* (Kassel 1986).

⁸¹⁶ Ulrich Martini 1975. Hij behandelt wel de dispositieverzameling in de Duitse uitgave van het boek van Johann Seidel (84-86), maar was kennelijk niet op de hoogte van het bestaan van de Nederlandse versie door Meijer.

⁸¹⁷ Het Leffner manuscript (ca. 1800) is aanwezig in de collectie van het British Institute of Organ-Studies. De Sperling Notebooks (ca. 1850) zijn aanwezig in de collectie van The British Organ Archive, die wordt beheerd door de Universiteit van Birmingham. Qua ouderdom is deze laatste verzameling mogelijk een grensgeval.

⁸¹⁸ Jan van Heurn, *De orgelmaker* (Dordrecht 1804), dl. 3, 321-348.

⁸¹⁹ Martini 1975, 99-100.

- Reine Dispositionssammlungen;
- Lehrwerke;
- Werkverzeichnisse einzelner Orgelbauer, Zustandsberichte und Bestandsaufnahmen.

Van de hierboven aangehaalde buitenlandse voorbeelden vallen dan de boeken van Richter, Riemann, Elliston en Miller onder de categorie ‘Lehrwerke’; het boek van Cirsovius en de reclamebrochures onder de ‘Werkverzeichnisse einzelner Orgelbauer’. De dispositieverzamelingen die eerder in dit hoofdstuk de revue gepasseerd zijn, vallen onder de categorie ‘Reine Dispositionssammlungen’. Martini typeert die verder als volgt:

die im Sinne eines I[n]ventars oder einer Beispielsammlung angelegt sind, und deren einleitender oder begleitender Text – wenn überhaupt vorhanden – sich lediglich auf die Zusammenstellung der Dispositionen und ihre Erklärungen bezieht.

Toch zijn de grenzen, zoals Martini die in zijn omvangrijke definitie legt, niet geheel toepasbaar op het hele terrein van de Nederlandse dispositieverzamelingen. Hij maakt nadrukkelijk een verschil tussen ‘Reine Dispositionssammlungen’ en ‘Bestandsaufnahmen’, ofwel pure dispositieverzamelingen en inventarisaties. Bij Van Eem spreken we gewoonlijk over een dispositieverzameling, maar voor wat daarin het aandeel van Dordrecht betreft, is er feitelijk sprake van een inventarisatie. Zijn werk is in Martini’s ogen derhalve te beschouwen als een koppeling van beide verzameltypes. Dit roept de vraag op of grote orgelinventarisatieprojecten zoals die van de provincies Groningen (in zes boeken) en Flevoland (oorspronkelijk in boekvorm, maar intussen op internet) of Drenthe en Zeeland (op internet), dan ook onder het begrip dispositieverzameling vallen? Is er, indien er sprake is van een combinatie van strikte geografische begrenzing en streven naar volledigheid, niet veeleer sprake van een inventarisatie dan van een dispositieverzameling, dan wel kunnen de begrippen door elkaar worden gebruikt? Is bij een verzameling bijvoorbeeld niet veel meer sprake van a-selectheid?

De grenzen van de begrippen dispositieverzameling, orgelgegevensverzameling en orgelinventarisatie gaan kennelijk naadloos in elkaar over. Zoals hieronder zal blijken, had Hess met zijn publicatie een ander doel voor ogen dan waarvoor wij zijn boek heden ten dage gebruiken. Het is ook uiteindelijk de gebruiker van een verzameling die de voor hem op dat moment meest toepasbare aanduiding bepaalt. Hoewel een semantische discussie altijd mogelijk is, ligt die naar mijn mening meer op het terrein van Neerlandici. Ik zou mijn aandacht vooral willen richten op het ontsluiten en annoteren van Van Meurs’ dispositieverzameling (zie de separaat aangeboden Bijlage bij dit proefschrift).

VII.2 Oude Nederlandse dispositieverzamelingen

De oudste Nederlandstalige dispositieverzameling dateert van 1774 en is van de hand van JOACHIM HESS (1732-1820). Arend Jan Gierveld is bij de heruitgave in 1980 van het Hess’ boek, uitvoerig ingegaan op diens Duitse inspiratiebronnen en op diens doelstellingen. Hess formuleerde zijn doelstellingen als volgt:

- organisten te helpen die een ontwerp voor een nieuw orgel moeten opstellen;
- orgelmakers tot gezonde naijver aan te sporen;
- inlichtingen te verschaffen aan solliciterende organisten.

In hoeverre hij in dié doelstellingen geslaagd is, valt niet vast te stellen. Voor de hedendaagse lezer is zijn boek vooral belangrijk omdat het voor tal van orgels de oudste schriftelijke bron is, van groot gewicht bij orgelrestauraties en voor de organologie in het algemeen.⁸²⁰ Hess' initiatief kreeg al spoedig navolging.⁸²¹

NICOLAAS ARNOLDI KNOCK (1759-1794) zag Hess als inspiratiebron. In de titel van zijn boek gaf hij duidelijk aan: 'Kunnende dit Werk verstrekken tot een vervolg van het Werk van den Heer J. Hess'. Knock ontleende een deel van zijn gegevens aan de Boekzaal.⁸²² Victor Timmer is recent uitgebreider ingegaan op het bronnenmateriaal van Knock.⁸²³ Het accent van diens verzameling ligt op de noordelijke provincies en Rotterdam.

EGBERTUS VAN EEM (1748-1821) meldt ons de reden van zijn verzameling niet, maar uit zijn tekst blijkt dat hij de publicatie van Hess kende en daar waar nodig vulde hij die ook aan. Net als Knock ontleende Van Eem een deel van zijn gegevens aan de Boekzaal.

Het manuscript dat in de regel HESS-VERVOLG wordt genoemd, is eveneens opgesteld door Joachim Hess. Deze corrigeerde in dit manuscript zijn eerdere werk uit 1774 en voegde daarnaast beschrijvingen van andere instrumenten toe. Het vervolg is in 1906 onder redactie van Jan Enschedé uitgegeven, waarbij deze twee versies heeft gecombineerd.⁸²⁴ Zo zijn in de heruitgave ook aanvullingen opgenomen van de hand van een latere bezitter van het manuscript, de orgelmaker Balthazar Jan Gabry (1792-1853).

Wat GERHARD WILLEM LOHMAN (1802-1856) er toe bracht om een dispositieverzameling aan te leggen, heeft hij niet aangegeven. Aangezien hij zijn gegevens voegde aan het einde van een

⁸²⁰ Bijdrage van Arend Jan Gierveld in diens 'heruitgave' van Hess (Buren 1980), 49.

⁸²¹ Ik beperk mij hier tot de in druk uitgegeven verzamelingen. Het door Broekhuizen en Zwart geannoteerde exemplaar van Knock (uitgegeven door Willem Hendrik Zwart in 1973) laat ik in dit overzicht evenwel buiten beschouwing omdat die uitgave minder goed past in de gehanteerde systematiek van dit hoofdstuk.

⁸²² De *Boekzaal* verscheen van 1705-1863 en was een voortzetting van *De Boekzaal van Europa*, het eerste Nederlandstalige geleerdentijdschrift. Aanvankelijk bevatte de tweemaandelijks, later maandelijks verschijnende *De Boekzaal der Geleerde Wereld* vooral literatuuroverzichten. Vanaf 1716 was er tevens een rubriek voor academie-, school- en kerknieuws, met berichten over nieuwe en vertrekkende hoogleraren, vacante predikantsplaatsen, beroepingen, afscheidsdiensten enzovoorts, ingezonden door correspondenten van de classes. In 1864 is deze rol van De Boekzaal overgenomen door een nieuwe periodiek: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*.

⁸²³ Victor Timmer, 'Nicolaas Arnoldi Knock: "Een dilettant van eerste klasse"', dl. 2, *Het Orgel* 108/5 (2012), 4-13.

⁸²⁴ Jan Enschedé, leerling van Schmölling, publiceerde veel over orgelbouw en was een groot promotor van Bach en van de orgelvernieuwingsbeweging.

exemplaar van de ‘Dispositien’ van Hess, mag gevoeglijk aangenomen worden dat ook hij door Hess geïnspireerd werd. In deze verzameling ligt - niet verwonderlijk - de nadruk toch wat op instrumenten waar de orgelmakers Lohman bij betrokken waren.

GEORGE HENDRICUS BROEKHUYZEN SR. (1793-1866) was duidelijk over zijn inspiratiebron, hij zag zijn vierdelige Orgelbeschrijvingen blijkens de ondertitel van zijn manuscript als een ‘vervolg en verdere uitbreiding van de dispositieverzamelingen van Joachim Hess (1774) en Nicolaas Arnoldi Knock (1788)’.

MARINUS HENDRIK VAN ’T KRUIJS (1861-1919) tenslotte, noemt geen eerdere verzamelingen als inspiratiebron, wel gaf hij aan gegevens ontleend te hebben aan het boek van Johann J. Seidel *Die Orgel und ihr Bau* (Leipzig 1843; Breslau 1844), dat als *Het Orgel en deszelfs samenstel* was vertaald door Siwert Meijer (Groningen 1845).

Twee van deze verzamelingen, Hess-vervolg en Broekhuizen, werden door de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis (her-)uitgegeven. Dit feit onderschrijft de grote waarde van dergelijke collecties. Met betrekking tot het manuscript van Broekhuizen verwierf de Vereniging van de eigenaar – de erven Zwart – ook het recht tot publicatie. Een aantal verzamelingen kwam snel na de samenstelling in druk, zoals die van Hess (1774), Knock (1799) en Van ’t Kruijs (1885). Bij andere collecties duurde dit vele jaren,⁸²⁵ zoals bij Hess-vervolg,⁸²⁶ Van Eem,⁸²⁷ Lohman,⁸²⁸ Broekhuizen,⁸²⁹ alsmede Van Meurs.

De uitgave van Broekhuizens orgelbeschrijvingen door Arend Jan Gierveld uit 1986 is in 1993 door Gierveld voorzien van een lijvig ‘commentaar’, waarin de verdere geschiedenis van al de door Broekhuizen genoemde instrumenten is beschreven. Voor het eerst in de historie van de organologie is hierdoor een brug geslagen tussen een historische beschrijving en de situatie zoals die in onze tijd is aangetroffen. In Appendix 15 wordt dat – in eenvoudiger vorm – ook gedaan met de door Van Meurs verzamelde orgelgegevens, immers ‘wie wat bewaart, die heeft wat . . . (te doen)’.⁸³⁰

⁸²⁵ Niet al de bekende beschrijvingen worden hier genoemd. In verband met het overzicht laat ik een aantal andere kleinere ‘aanvullingen’ op Hess en Knock buiten beschouwing. Ze bevinden zich in particulier bezit en in bibliotheken tot in de Verenigde Staten toe.

⁸²⁶ Joachim Hess, *Dispositiën van Kerk-Orgelen welke in Nederland worden aangetroffen. Naar een handschrift omstreeks 1815 uitgegeven door J.W. Enschedé* (Amsterdam 1906). Deze uitgave wordt doorgaans ‘Hess-vervolg’ genoemd.

⁸²⁷ Egbertus van Eem ca. 1930.

⁸²⁸ Gustav Fock, ‘Een tweetal aanvullingen op Hess’ Dispositiën uit 1774’, *Het Orgel*, jubileumnummer 1890-1960, 47-62.

⁸²⁹ George Broekhuizen, *Orgelbeschrijvingen [...] zijnde een vervolg en verdere uitbreiding van de dispositieverzamelingen van Joachim Hess (1774) en Nicolaas Arnoldi Knock (1788)* (Utrecht 1986).

⁸³⁰ Titel van het seminar van het INFORMATIEBEVEILIGINGSOVERLEG NOORD NEDERLAND bij de CENTRALE ARCHIEF SELECTIEDIENST te Winschoten op 12 november 2009. Bij dit seminar stond het thema ‘de beschikbaarheid en toegankelijkheid van informatie’ centraal.

Enkele dispositieverzamelingen zijn nog nooit ontsloten, zoals die van Zuidhof,⁸³¹ De Waal,⁸³² Tellegen,⁸³³ De Jong,⁸³⁴ Vente en Bouman. Bij het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940 gingen twee geannoteerde exemplaren van *Hess* verloren, die in bezit waren van Arie Bouman. Eén ervan was geannoteerd door Lohman, overigens een andere telg uit dat orgelmakersgeslacht dan de hierboven genoemde G.W. Lohman.⁸³⁵ Ook de firma A.S.J. Dekker was in het bezit van een geannoteerd exemplaar van 'Hess'.⁸³⁶

De hierna volgende TABEL bevat een overzicht van de genoemde verzamelingen naar ouderdom, samenstellingsjaar, publicatiejaar en het aantal beschreven instrumenten. Ter vergelijking zijn gegevens met betrekking tot de dispositieverzameling van Van Meurs toegevoegd. Uit dit overzicht blijkt dat de verzameling van Van Meurs met 303 orgels de één na grootste ontsloten dispositieverzameling is. De geografische spreiding van de door de diverse auteurs beschreven orgels geeft op hoofdlijnen het volgende beeld:

Macroniveau (landelijk):

- Hess;
- Lohman (zij het met lichte accenten op Groningen en Noord Brabant);
- Broekhuizen.

Mesoniveau (regionaal):

- Van 't Kruijs, in hoofdzaak Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht;
- Knock, in hoofdzaak Friesland, Groningen en Rotterdam e.o.;
- Van Meurs, in hoofdzaak Groningen en in wat mindere mate Friesland en Drenthe.

⁸³¹ Marten Jelle(n) Zuidhof (1737-1817), stelde vanaf 1759 orgelbeschrijvingen op aan de hand van eigen waarnemingen, krantenadvertenties en mededelingen uit de 'Boekzaal'. De STICHTING GRONINGEN ORGELLAND heeft enige jaren geleden tevergeefs gepoogd deze verzameling uit te geven.

⁸³² Arnoldus Pieter Gerardus de Waal (1815-1882), liet vier boeken op orgelgebied in één band inbinden en doorschieten met wit papier, waarop hij vervolgens door hemzelf verzamelde disposities noteerde. Deze verzameling (als gevolg van zijn opzet bijna een decimeter dik!) bevindt zich in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage. Over De Waal en diens dispositieverzameling (inclusief een register) zie: Frans Huisman, 'De dispositieverzameling van A.P.G. de Waal', *De Mixtuur*, nr. 34 (1981), 114-135 en Frits Zwart, 'A.P.G. de Waal en Samuel de Lange', *De Mixtuur*, nr. 38 (1982), 278-279.

⁸³³ De tekenaar Jacobus Reinoldus Theodorus Tellegen (1827-1915) stelde een dispositieverzameling samen van 60 Nederlandse orgels, alsmede 52 in het buitenland. Hij verstrekt meer details dan tijdgenoten en noemt onder meer de winddruk. Zijn collectie wordt bewaard in de bibliotheek van de Technische Universiteit Delft. Met dank aan Victor Timmer die samen met Ton van Eck een publicatie over Tellegen in voorbereiding heeft.

⁸³⁴ In muzikale nalatenschap van de organist-musicoloog-recensent Jan Liewes de Jong (1893-1959) bevindt zich o.m. diens dispositieverzameling. Zijn stukken worden bewaard in het Tresoar (een combinatie van het vroegere Rijksarchief en de provinciale bibliotheek van Leeuwarden). Met dank aan Victor Timmer die mij de gegevens over De Jong verstrekte.

⁸³⁵ Mededeling Arie Bouman dd 3 augustus 1975.

⁸³⁶ Victor Timmer, 'Een exemplaar van "Hess" met aantekeningen', *De Mixtuur*, nr. 59 (1988), 398-415 (met alle toevoegingen op de tekst in facsimile).

Microniveau (lokaal):

- Van Eem, die alle orgels in Dordrecht beschreef en daar zelfs de huisorgels niet oversloeg;
- De Waal, Rotterdam e.o.⁸³⁷

TABEL: Dispositieverzamelingen

Naam samensteller	Samenstellingsjaar (indien bekend)	Publicatiejaar	Jaar herpublicatie (indien van toepassing)	Aantal genoemde instrumenten ⁸³⁸
Hess	onbekend ⁸³⁹	1774	1945 en 1980	154
Knock	onbekend ⁸⁴⁰	1788	1968	120
Hess	\pm 1815 ⁸⁴¹	1907 ⁸⁴²	-	129
Van Eem	\pm 1780-1815	\pm 1930	1970	44 ⁸⁴³
Lohman	onbekend ⁸⁴⁴	1960	-	39
Broekhuizen	\pm 1850-1862	1986	-	1532
Van 't Kruijs	onbekend ⁸⁴⁵	1885	1972	284
Van Meurs	\pm 1920-1984	2016	-	303 ⁸⁴⁶

Er bestaan ook andere verzamelingen op dit terrein, die niet direct als dispositie-verzameling bekend staan, maar die wel veel vergelijkbare informatie bevatten; voorbeelden hiervan zijn een losbladige agenda van de orgelmaker Mense Ruiters uit Groningen (met veel gegevens van rond de Tweede Wereldoorlog), het schoolschriftje 'Kerkorgels' van orgelhersteller Derk

⁸³⁷ Verder voegde hij veel beschrijvingen van Duitse orgels toe, voornamelijk ontleend aan het Duitse tijdschrift *Urania*.

⁸³⁸ In deze kolom staat het aantal beschreven instrumenten binnen de Nederlandse grenzen. De grootte van de beschrijving per instrument speelt in dit kader geen rol. Dispositievoorbeelden zijn buiten beschouwing gelaten.

⁸³⁹ Het meest recente gegeven in deze verzameling is uit 1773.

⁸⁴⁰ Het meest recente gegeven in deze verzameling is uit 1786.

⁸⁴¹ Hoewel in de orgelliteratuur voor deze verzameling als samenstellingsjaar altijd \pm 1815 aangehouden wordt, is het meest recente gegeven in deze verzameling uit 1817 (de beschrijving van het orgel van de Nieuwe kerk te Haarlem).

⁸⁴² Op de omslag van dit boek staat 1907 als jaar van uitgave vermeld, op een identieke binnenpagina evenwel 1906.

⁸⁴³ Althans in het originele handschrift. In de gedrukte uitgave is dat aantal minder; zo wordt in 1970 achttienmaal verwezen naar het betreffende bericht (met dispositie) in *De Boekzaal* (mededeling Victor Timmer).

⁸⁴⁴ Het meest recente gegeven in deze verzameling is uit 1833.

⁸⁴⁵ Het meest recente gegeven in deze verzameling is uit het jaar van uitgifte, 1885.

⁸⁴⁶ Het daadwerkelijke aantal beschrijvingen is 304, echter één betreft een fantasie-ontwerp met het orgel van de Der Aa-kerk als uitgangspunt.

Mulder uit Uithuizen⁸⁴⁷ en het aantekeningenboek van de orgelmaker Petrus Johannes Vermeulen (1830-1910) uit Weert. Telgen van het orgelmakersgeslacht Van Hirtum lieten een ‘Kronyk of gedenkenis’ na, met daarin een ‘organogravi’.⁸⁴⁸ Net als bij de verzameling van Lohman ligt bij Van Hirtum’s kroniek het accent hiervan op instrumenten waar zij zelf bij betrokken waren.

VII.3 De dispositieverzameling van Van Meurs

Het bestaan van Van Meurs’ verzameling van orgelgegevens was lokaal bekend. Van Meurs deed daar ook niet geheimzinnig over, zo meldde hij in 1937 aan Vente dat ‘nagenoeg alle Herv. Kerken in Groningerland door mij [zijn] bezocht en ik heb van alle orgels aantekening gehouden. Er ontbreekt nog een 40 tal n.l. de streek tusschen Winschoten en Ter Apel, welke echter geen oudheid oplevert’.⁸⁴⁹ Wie gegevens uit de verzameling nodig had, kon die zonder problemen van hem krijgen. Hij stond de verzameling echter niet af. Voor zover gedocumenteerd, heeft Van Meurs voor de Tweede Wereldoorlog de cahiers slechts éénmaal ter inzage gegeven. Mogelijk heeft dat hem slechte ervaringen opgeleverd. Daarnaast valt niet uit te sluiten dat hij de cahiers vaak voor zijn werk nodig had. Had een verzamelaar veel gegevens nodig, dan was deze bij hem thuis welkom om ze over te schrijven. Hoewel de verzameling in het kader van de Groningse en Drentse orgelinventarisaties intensief is geraadpleegd, heeft een analyse van de inhoud van de cahiers nooit plaatsgevonden. In deze studie wordt hiermee een begin gemaakt. In groter verband werd het bestaan van de verzameling pas bekend bij de publicatie van de Groningse orgelinventarisatie, terwijl de verzameling eveneens genoemd wordt in de *Orgel-encyclopedie*.⁸⁵⁰

De dispositieverzameling van Van Meurs bestaat uit twee componenten: een geannoteerd exemplaar van Van ’t Kruijs en een aantal dispositiecahiers. Deze dispositiecahiers zijn drie schoolschriften waarin Van Meurs orgelgegevens noteerde alsmede een later gemaakte index. De tekst van de etiketten luidt in de aangetroffen volgorde:

- ‘v. ’t Kruijs, Aanvulling Orgeldisposities’
- ‘Ile Aanvulling Orgeldisposities’
- ‘Aanvulling Orgeldisposities III’
- ‘Inhoud van Orgeldisposities I, II, III, Van Meurs, Klapper’

In de schriften bevinden zich resp. 74, 156 en 73 orgelbeschrijvingen. De dispositieverzameling is als aparte Bijlage bij dit proefschrift gevoegd. Als voorbeeld is hierbij bladzijde [86]

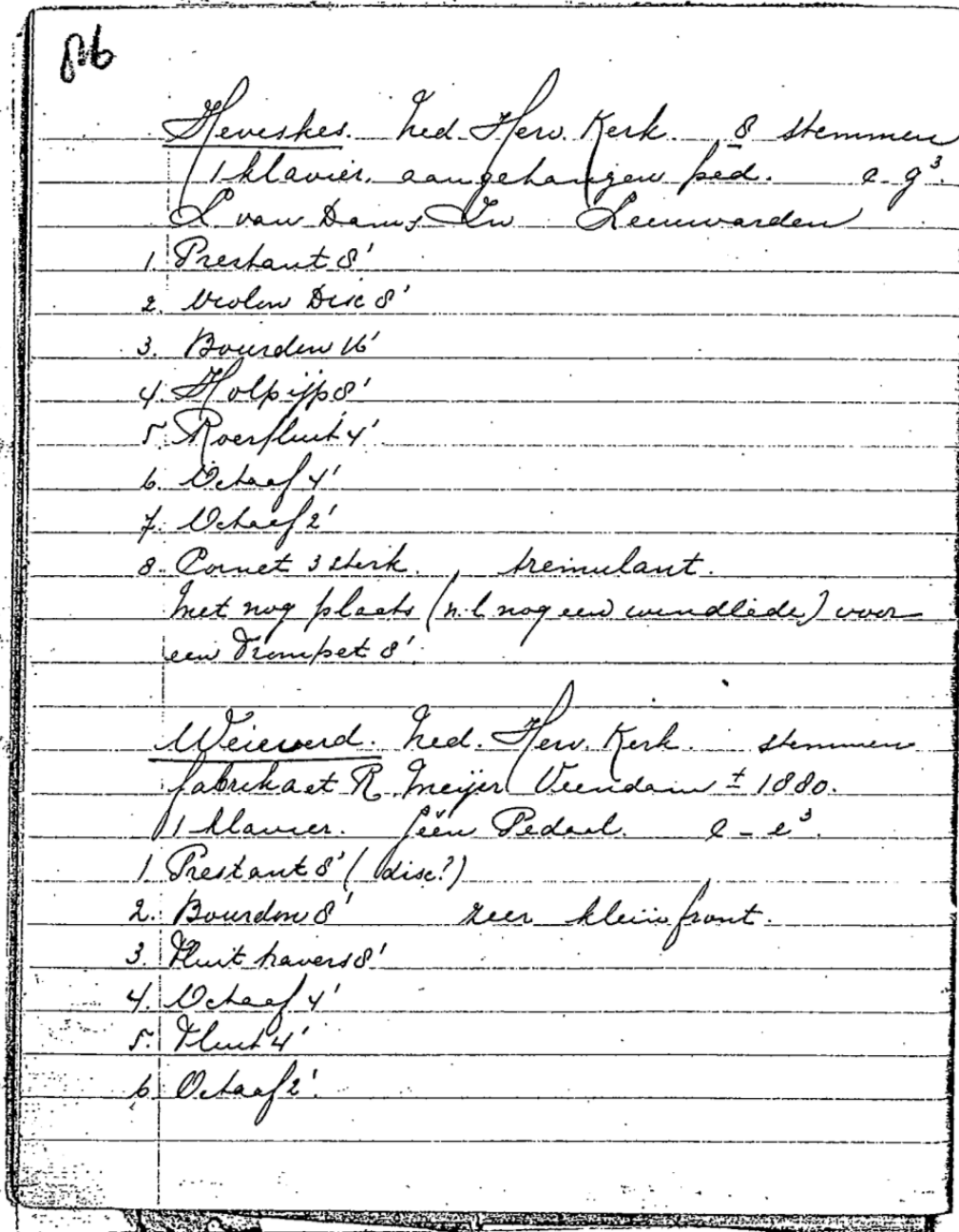
⁸⁴⁷ Dit schrift bevindt zich in de collectie van de orgelmaker Sicco Steendam in Roodeschool.

⁸⁴⁸ Frans Jespers en Ad van Sleuwen, ‘Kronyk of gedenkenis van Nicolaas van Hirtum’, *De Mixtuur*, nr. 22 (1977), 466-496. Deze verzameling wijkt qua opzet zo sterk af van de andere, dat ik die daarom buiten deze vergelijking heb gehouden.

⁸⁴⁹ Brief van Van Meurs aan Maarten Albert Vente van 17 april 1937 (Vente-arch.).

⁸⁵⁰ Bedoeld wordt de vijftiendelige serie ‘*Het Historische Orgel in Nederland*’ (Amsterdam 1997-2010).

afgedrukt. Op een onbekend moment is door Van Meurs' leerling Folkert Grondsma een globale index bij het manuscript gemaakt. Vermoedelijk is hij degene geweest die de bladzijden heeft genummerd.⁸⁵¹ Na Van Meurs' overlijden is Grondsma's index in potlood aangevuld. Deze inhoudsopgave is niet volledig en maakt daarom geen deel uit van voornoemde Bijlage. De verzameling is door mij opnieuw alfabetisch geordend in Appendix 15.

Figuur VII.1 Voorbeeld van een pagina uit Van Meurs' verzameling van orgelgegevens.

⁸⁵¹ Pagina [141] komt door onjuiste nummering tweemaal voor.

VII.4 Vergelijking van de bovengenoemde verzamelingen op hoofdlijnen

Om de wijze van verzamelen van de in het vorige hoofdstuk genoemde opstellers op hoofdlijnen met elkaar te kunnen vergelijken, is een format gehanteerd. Gekozen is voor de opzet die gehanteerd is bij de Groningse orgelinventarisatie.⁸⁵² Het gehele Groningse orgelbezit, groot ca. 450 orgels van diverse grootte, ouderdom en historische waarde, is aan de hand van deze format beschreven. In deze inventarisatie wordt grosso modo aan de volgende items aandacht gegeven:

- een korte historische beschrijving;
- de dispositie;
- de windvoorziening;
- de toepaste traktuur;
- verdere relevante details.⁸⁵³

In deze inventarisatie is overigens bewust afgezien van een waardeoordeel. De bij de inventarisatie gehanteerde opzet blijkt prima toepasbaar bij de vergelijking van de historische dispositieverzamelingen, al moet wel een aantal kanttekeningen gemaakt worden:

- informatie over de toegepaste traktuur was voor de meeste historische opstellers geen issue, immers tot het einde van de negentiende eeuw hadden vrijwel alle orgels mechanische sleepladen;
- informatie rond stemming en toonhoogte werd in oude verzamelingen niet vastgelegd;
- in tegenstelling tot het Groningse project, waarbij inventariseren centraal stond en bewust geen waardeoordeel werd gegeven, heeft een aantal van de bovengenoemde samenstellers zich wel aan een waardeoordeel gewaagd.

Toetsing aan dit format levert per samensteller een gevarieerd beeld op (Appendix 14). Hoewel de verzamelingen op het eerste gezicht op elkaar lijken, blijken er op basis van dit format toch significante verschillen. De betrouwbaarheid van de diverse verzamelingen is niet altijd 100%. Ook al deden de opstellers hun uiterste best, veelal waren ze voor aanlevering van gegevens afhankelijk van derden en mogelijk ging ook bij het zetwerk wel eens wat mis. Zo publiceerde Knock een toch wat opmerkelijke Borstwerkd dispositie van het orgel van Mepel;⁸⁵⁴ Gierveld heeft bij de uitgave van Broekhuizen heel wat correcties op diens teksten moeten maken.

⁸⁵² Jaap Brouwer e.a 1994-1998 en 2009, dl. I, 6-7.

⁸⁵³ Bij de Groningse orgelinventarisatie werd iedere orgelbeschrijving voorafgegaan door een globale beschrijving van de ruimte waarin het orgel staat. Dit specifieke punt van aandacht wordt hier niet meegenomen.

⁸⁵⁴ Nicolaas A. Knock 1788, 48.

VII.5 Het belang van dispositieverzamelingen

Dispositieverzamelingen hebben op verschillende abstractieniveaus waarde. Op macroniveau en mesoniveau geven ze, afhankelijk van de grootte, op nationale dan wel lokale schaal de stand van zaken van een bepaald moment weer. Op mesoniveau spelen ze een rol bij het snel in beeld krijgen van de werkzaamheden van individuele orgelmakers. Op microniveau vullen ze leemten in archieven en spelen in dat kader een rol bij determinatie van gebruikte instrumenten waarvan de herkomst niet, dan wel onvoldoende, duidelijk is.

Enkele voorbeelden hiervan op macroniveau: de dispositieverzameling van Van Eem biedt de lezer een bijna intieme blik in het orgelbestand van Dordrecht. Hij heeft hierin zelfs de nodige orgels in particulier bezit beschreven. De verzameling Broekhuizen is dermate volledig, dat Jan Zwart dit manuscript wel eens ‘de burgerlijke stand van het vaderlandse orgelbezit’ noemde.⁸⁵⁵ Op mesoniveau: in het verleden, toen veel minder literatuur op orgelbouwgebied voorhanden was, speelden dispositieverzamelingen een centrale rol in het opstellen van werklijsten van de individuele orgelmakers en hadden op die wijze een functie bij het opsporen van vergelijkingsmateriaal, bijvoorbeeld ten behoeve van reconstructie. Op microniveau: enkele voorbeelden van instrumenten, waarvan de historie mede dankzij één van de dispositieverzamelingen kon worden achterhaald, volgen hieronder.

KEDICHEM, PROTESTANTSE KERK: dit anonieme instrument heeft een ware zwerftocht door ons land gemaakt. Door de informatie die het instrument zelf opleverde bij de voorbereiding van de restauratie van 2003 te combineren met de gegevens uit Broekhuizen, werd duidelijk dat het hier om een instrument uit de eerste helft van de 18^e eeuw ging, dat in 1794 als gebruikt orgel geplaatst werd in de Hersteld Evangelisch Lutherse kerk te Medemblik.⁸⁵⁶

RAVENSWAAIJ, PROTESTANTSE NICOLAASKERK: aanvankelijk was slechts bekend dat dit uit ca. 1700 daterende orgel ooit als gebruikt instrument in de Oud-Katholieke H. Nicolaaskerk in Den Helder was geplaatst. Dankzij Broekhuizen werd duidelijk dat dit orgel oorspronkelijk gemaakt werd voor de Oud-Katholieke schuilkerk ‘De Drie Bonte Kraayen’ in Amsterdam. Bouwer en bouwjaar ervan konden evenwel tot dusver nog niet achterhaald worden.⁸⁵⁷

SCHERMERHORN, PROTESTANTSE KERK HET ZWETHUIS: door de schaarse historische gegevens over dit orgel te combineren met de informatie die Hess publiceerde over de staties van Alkmaar, is in 1964 bij de restauratie van dit orgel aannemelijk gemaakt, dat het uit de St.-Franciscusstatie in de Schoutstraat aldaar afkomstig is.⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ Rob van der Hilst, Uniek handschrift openbaart rijkdom aan oude kerkorgels, *Trouw*, 10 februari 1986.

⁸⁵⁶ *De Orgelkrant*, 9/3 (2004), 10-11.

⁸⁵⁷ Simon W.J. Schade van Westrum, ‘Oud-Katholiek orgelbezit (IV)’, *De Mixtuur*, nr. 46 (1984), 663-640.

⁸⁵⁸ Jan Jongepier, ‘Bij de foto’s’, *Het Orgel* 64/4 (1968), 103-107.

YERSEKE, PROTESTANTSE ODULPHUSKERK: van het op 16 mei 1940 als gevolg van oorlogshandelingen verbrande orgel, is een foto beschikbaar maar verder was er tot voor kort nauwelijks iets van bekend. Door combinatie van de schaarse informatie met de gegevens uit Knock en Broekhuizen, aangevuld met uitgebreid archiefonderzoek, bleek dat dit het orgel moet zijn geweest dat in 1744 door Moreau was gemaakt voor de Rooms-Katholieke St.-Rosaliakerk in Rotterdam. In 1778 werd het verplaatst naar de Rooms-Katholieke kerk St.-Jan's Onthoofding te Zoeterwoude en in 1888 tenslotte kwam het voor f 1.500,-- in Yerseke terecht.⁸⁵⁹

VII.6 Analyse van Van Meurs' dispositieverzameling

Van Meurs is vermoedelijk rond 1930 met vastleggen van orgelgegevens begonnen. Na de Tweede Wereldoorlog stopte hij daar mee; slechts op een enkel moment later voegde hij nog een nieuwe beschrijving toe. Zo maakte de orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN op 8 december 1979 haar eerste orgelinspectietoetocht en wel naar de voormalige Hervormde kerken van Wehe den Hoorn, Zuurdijk, Usquert en Adorp. Op de kerk van Usquert na, waar Van Meurs kind aan huis was, noteerde hij overal de orgelgegevens om thuis na te kunnen gaan of hij die gegevens al in zijn verzameling had. Het laatste orgel dat hij bezocht en beschreven heeft, is vermoedelijk dat van de Doopsgezinde kerk van Middellstum.⁸⁶⁰ Hij woonde op 28 april 1984 de ingebruikneming na restauratie bij en noteerde de dispositie. Uit zijn handschrift blijkt dat zijn zicht toen al slechter aan het worden was. Van Meurs vond het 'een zeer waardevol orgel, dat tot voor kort te weinig aandacht heeft gekregen binnen het Groninger historische orgelbezit'.⁸⁶¹ Daarentegen zijn er ook voorbeelden van instrumenten die hij getuige zijn plakboeken tijdens concerten of tijdens de eredienst wel bespeelde, maar die niet door hem in zijn dispositieverzameling zijn opgenomen. Evenmin voelde hij de noodzaak om gegevens op te nemen van orgels die hij buiten Nederland bespeelde. Hij kreeg – getuige bewaard gebleven correspondentie – van een aantal van die orgels de disposities van te voren toegezonden, maar nam deze nooit in zijn verzameling op.

De verzameling telt 304 beschrijvingen, 303 van bestaande instrumenten en één fantasie-ontwerp. 26 locaties noemt Van Meurs tweemaal:

- 7 omdat op deze locatie intussen een ander instrument was geplaatst;
- 12 omdat nieuwe informatie voorhanden was;
- van 5 is de reden onduidelijk, mogelijk heeft hij niet doorgehad dat van deze instrumenten al een beschrijving was vastgelegd;

⁸⁵⁹ Zie uitgebreid over dit instrument: Victor Timmer en Johan Eckhardt, *Aan de oevers van de Oosterschelde. Over een verloren gegaan orgel van Moreau en een orgeltocht in Tholen in 1908* (Elburg 2009, donateurspublicatie nr. 71 van de STICHTING TOT BEHOUD VAN HET NEDERLANDSE ORGEL).

⁸⁶⁰ Dispositieverzameling Van Meurs, [154].

⁸⁶¹ Mededeling Melle Buruma, 27 november 2010.

- bij één beschrijving verwijst hij naar een andere versie;
- bij één locatie is zowel sprake van een beschrijving als van een fantasie-ontwerp.

Eén beschrijving komt zelfs driemaal voor: hij beschreef het vroegere orgel eenmaal en de onder zijn advies geplaatste opvolger dubbel. De omvang van de afzonderlijke beschrijvingen is zeer divers. Daar waar sprake was van een harmonium beperkt de beschrijving zich soms slechts tot één enkele regel; andere beschrijvingen beslaan daarentegen diverse pagina's.

Opzet van de beschrijvingen

Hoewel de verzameling in enkele tientallen jaren is samengesteld en actueel gehouden, is de opzet in grote lijnen hetzelfde gebleven:

- plaatsnaam en aanduiding kerkgebouw;
- historische informatie;
- dispositie, onder vermelding van de speelhulpen;
- voor zover van toepassing enige additionele informatie.

Er is slechts één onderwerp waarbij sprake is van een verschuiving in de opzet en dat is de wijze waarop Van Meurs over zichzelf spreekt: Bij de beschrijving van het orgel van Engelbert noteerde hij: 'Ingewijd zo 16 October 1938 's av 7 uur door mij'.⁸⁶² Ook bij de beschrijving van het orgel van Winsum schreef hij 'Ingewijd door mij: 14 Mei 1937'.⁸⁶³ Bij Odoorn stelde hij 'toezicht ondergeteekende',⁸⁶⁴ doch aan de beschrijving van het orgel van Westebroek⁸⁶⁵ voegde hij bijna veertig jaar later enigszins afstandelijk toe: 'ingewijd 9 jan 1977 door J.B. v. Meurs'. Mogelijk koos hij voor een afstandelijker stijl omdat zijn beschrijvingen in toenemende mate door derden werden geraadpleegd. Bij de door hem gehanteerde manier van vastleggen kan het volgende worden opgemerkt.

MET BETREKKING TOT PLAATSNAAM EN AANDUIDING KERKGEBOUW:

Deze lijn wordt consequent gevolgd, er is geen enkele beschrijving die niet nadrukkelijk aan een locatie kan worden gelinkt.

MET BETREKKING TOT HISTORISCHE INFORMATIE:

Bij elf beschrijvingen van pijporgels ontbreekt iedere historische informatie. In sommige gevallen is dat te verwachten: zo is de historie van instrumenten in Rottum en Eppenuizen zelfs nu nog maar voor een deel bekend; de herkomst van het historisch belangrijke orgel van Bovensmilde werd pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw achterhaald. Opvallend in dit kader is echter het ontbreken van dergelijke informatie bij de beschrijving van het orgel van de Protestantse kerk van Noordhorn. Dit orgel is weliswaar niet gesignd of gedateerd, maar

⁸⁶² Dispositieverzameling Van Meurs, [125].

⁸⁶³ Ibid, [106].

⁸⁶⁴ Ibid, [107].

⁸⁶⁵ Ibid, [11].

gezien de vriendschappelijke relatie met de orgelmakers Doornbos had Van Meurs bekend kunnen zijn met het feit dat dit orgel in 1899 door Jan Doornbos gemaakt was. Bij het eveneens niet gesigeneerde orgel van Den Ham noteerde hij de bouwer wél. Bij één van de laatste beschrijvingen, een reflectie met betrekking tot het orgel van de Der Aa-kerk, ontbreken ook historische gegevens, maar die waren al elders in de verzameling vermeld.

MET BETREKKING TOT DE DISPOSITIE:

Van de 303 beschrijvingen zijn er 45 (14%) niet voorzien van een dispositie. Dit heeft de volgende redenen:

Reden	Aantal
In de betreffende kerk staat in het geheel geen instrument	1
In de betreffende kerk staat alleen een harmonium	33
De dispositie wordt verderop in de verzameling alsnog vermeld	2
Voor de dispositie verwijst Van Meurs naar Van 't Kruijs	5
Voor de dispositie verwijst Van Meurs naar andere literatuur die hij tot zijn beschikking had	2
Niet herleidbare reden ⁸⁶⁶	2
Totaal	45

Van Meurs noteerde slechts wat hij ter plekke op de registerplaatjes las en vulde dat aan met wat hij bij bespeling hoorde. Zo noteerde hij bij niet-uitgebouwde registers, vanaf welke toon pijpwerk aanwezig was. Over de juiste ouderdom van de individuele stemmen liet hij zich zelden uit.

Uit de beschrijvingen blijkt niet of hij ook aandacht besteedde aan het inwendige van de bezochte orgels. Hij noteerde over het inwendige echter maar weinig. Bij zijn bezoek aan het orgel van de Gereformeerde kerk van Warffum bijvoorbeeld, noteerde hij wel de naam van degene die dit orgel geleverd had, Martinus Vermeulen (Woerden), maar miste – door het inwendige niet dan wel onvoldoende te bekijken – de hoge ouderdom: in eerste aanleg Hempenius, 1788!⁸⁶⁷ Ook bij het vroegere orgel van de kerk van Obergum (eveneens geleverd door Vermeulen) ontging hem hierdoor het feit dat dit instrument een achttiende-eeuws binnenwerk van Belgische oorsprong had.⁸⁶⁸ Om de historie te achterhalen is overigens nogal eens additioneel zoekwerk nodig. Van het orgel van de kerk van Tinallinge bijvoorbeeld, bleek nog maar recent dat het in oorsprong een huisorgel was, aanwezig in de boerderij van de

⁸⁶⁶ Het gaat hier om twee instrumenten die Van Meurs tijdens een vakantie in Overijssel heeft bezocht en waarbij hij vermoedelijk niet tot de speeltafel/klaviatuur heeft kunnen 'doordringen'.

⁸⁶⁷ Dirk Bakker, *Rapport betreffende het orgel in de Gereformeerde kerk te Warffum* (typoscript Piershil 2003), 5.

⁸⁶⁸ Op één van de bekens van de in de jaren vijftig verwijderde Trompet 8', stond een inscriptie van één van de telgen van het orgelmakersgeslacht Le Picard uit Luik. Doordat dit gegeven maar in beperkte kring bekend was, kon het gebeuren dat dit orgel in 1977 door de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN verkocht werd aan de Hervormde kerk van Noordhorn en daar gebruikt werd voor vergroting (in eigen beheer) van het Doornbosorgel aldaar.

familie Teenstra in Ruigezand (een buurtschap ten zuiden van Zoutkamp).⁸⁶⁹ Overigens blijkt uit niets, dat eerdere scribenten wél aandacht aan het binnenwerk besteedden; Van Meurs was in dit opzicht een echte volger. Misschien werd de nadere beschouwing van het inwendige ook pas in een later stadium een issue, als hij in de rol van adviseur zelf actief met een orgel aan de slag moest. Over het exterieur van de instrumenten schrijft hij niets.

MET BETREKKING TOT DE OVERIGE BIJ DE BESCHRIJVINGEN VAN BELANG ZIJNDE ELEMENTEN:

Klavieromvang: De omvang van de klavieren vermeldt hij niet consequent.

Manuaal- en pedaalomvang is vermeld	40
Alleen manuaalomvang is vermeld	78
Alleen pedaalomvang is vermeld	2
Manuaal- noch pedaalomvang is vermeld	183
Totaal	303

In de verzameling is een lichte verschuiving zichtbaar. Hoe recenter de beschrijving, hoe vaker informatie over de omvang van de klavieren is vermeld. Opvallend is dat bij orgels met aangehangen pedaal veelal de omvang van het voetklavier niet is vermeld: bij veel kleine Groningse dorpsorgels uit de tweede helft van de negentiende eeuw is overigens slechts sprake van een aangehangen pedaal van beperkte omvang, bij orgels van de Gebr. Van Oeckelen veelal 1½ octaaf, bij die van Meyer maar 1 octaaf.

Speelhulpen: Speelhulpen worden niet altijd consequent vermeld.⁸⁷⁰

Windvoorziening: Op de aard van de windvoorziening gaat Van Meurs maar beperkt in. In enkele gevallen noteerde hij het aantal balgen, veelal was dat overigens in de vorm van een aanvulling op de bestaande tekst, waardoor we moeten aannemen dat het type windvoorziening hem pas later ging bezighouden. Landelijk kwam die belangstelling ook pas later op gang. Van Meurs was hierin voor op zijn tijd.

Mixtuursamenstelling: Slechts enkele malen voegde Van Meurs een mixtuursamenstelling toe, veelal was dat bij instrumenten waarbij hij als adviseur was betrokken.

Traktuur: De traktuur wordt maar zelden vermeld. Een enkele keer kan slechts aan de hand van de speelhulpen geconcludeerd worden dat het betreffende instrument geen mechanische traktuur heeft.

Waardeoordeel: Een enkele maal voegde hij een waardeoordeel toe.

Met betrekking tot correcties/aanvullingen op de tekst: Bij 118 beschrijvingen heeft Van Meurs op een later moment correcties en/of aanvullingen aangebracht. De redenen zijn divers: het betreffende instrument bestond bijvoorbeeld intussen niet meer of was gewijzigd, de naam van de vaste bespeler en/of koster werd toegevoegd, dan wel additionele informatie zoals de aard van de windvoorziening. Het uiteindelijk als statisch document overgeleverde manuscript, was in oorsprong een groeidocument. Zoals te verwachten is het merendeel van

⁸⁶⁹ Dirk Molenaar, 'Het Doornbos-orgel in Tinallinge', *De Orgelvriend* 57/4 (2015), 14-18.

⁸⁷⁰ Aangezien niet ieder beschreven instrument daadwerkelijke speelhulpen heeft, is hier bewust afgezien van het vermelden van percentages.

de wijzigingen aangebracht in het oudste deel van de verzameling: van de eerste 100 beschrijvingen is bij 65 items een correctie aangebracht.⁸⁷¹ Doordat Van Meurs de teksten in zijn cahiers op een dusdanig wijze aanpaste dat de oorspronkelijke tekst altijd raadpleegbaar bleef, is vrijwel altijd de situatie te achterhalen die hij bij een eerste bezoek aantrof. Deze vorm verhoogt de naslagwaarde van het manuscript. De aangebrachte correcties illustreren ook de groei die Van Meurs doormaakte met betrekking tot zaken die hij als belangrijk beschouwde.

Met betrekking tot de bijlagen: Bij 27 beschrijvingen is later een bijlage gevoegd, veelal in de vorm van een (doorgaans ongedateerd) krantenbericht, soms ook een inwijdingsprogramma, een concertprogramma of een drukwerkje (vermoedelijk afkomstig van een excursie).⁸⁷²

Hoe stelde Van Meurs zijn dispositiecahiers samen? Hij vermeldde allereerst de disposities van de orgels die hij in het kader van zijn werk tegen kwam. Daarnaast verzamelde hij gegevens tijdens excursies en tijdens zijn vakanties. Als gevolg van dat laatste zijn orgels van buiten de provincies Groningen en Drenthe daardoor veelal groepsgewijs genoteerd. De disposities staan in volgorde van vastlegging, er is dan ook geen sprake van een bewuste historische of stilistische lijn. Door die a-selecte indeling raakte hij zelf ook een enkele keer het overzicht kwijt. Enkele instrumenten, zoals bijvoorbeeld de vroegere Paterskerk in Groningen en de voormalige Hervormde kerk van Wehe den Hoorn, zijn dan ook tweemaal beschreven. Extra verwarrend is dat Van Meurs op latere leeftijd begon de nog beschikbare open ruimte met nieuwe beschrijvingen op te vullen. Zo vulde hij de open ruimte op [149] later op met een beschrijving van het nieuwe orgel van Leermens en voegde hij op [153] voor de tweede keer gegevens over het orgel van Wehe den Hoorn toe.⁸⁷³

Zoals aangegeven is de beschrijving van het orgel van de Doopsgezinde kerk van Middelstum vermoedelijk de laatste die Van Meurs heeft vastgelegd.⁸⁷⁴ De verzameling is door deze opzet dan ook in grote mate toevallig van karakter en niet inventariserend. Het valt niet uit te sluiten dat Van Meurs later gegevens van instrumenten invoegde, die hij terugvond in eerder gemaakte aantekeningen; hij gooide immers nooit wat weg. Zo vinden we gegevens rond het orgel van Mensingeweer pas aan het einde van zijn verzameling terug, terwijl hij er in zijn Eenrumse tijd al kennis mee maakte en er zeer enthousiast over was.⁸⁷⁵ De plannen rond het orgel van de Gereformeerde kerk van Appingedam vinden we pas op [156] terug. Omdat hij bij de geplande Dulciaan van dit orgel 'na de oorlog' schreef, moeten we er van uitgaan dat die beschrijving tijdens de Tweede Wereldoorlog is opgesteld. Vrijwel aan het eind van de verzameling staan gegevens over het op 24 april 1945 verwoeste orgel van de

⁸⁷¹ Als de harmoniums en verwijzingen naar ander bronnenmateriaal buiten beschouwing gelaten worden, dan is van de eerste 100 *daadwerkelijke* orgelbeschrijvingen zelfs op 67 ervan later een correctie aangebracht.

⁸⁷² Een aantal tussengevoegde papieren die geen enkele relatie hebben met de daadwerkelijke beschrijvingen, is in deze telling niet meegenomen, omdat ze er mogelijk pas later tussen zijn gevoegd.

⁸⁷³ Deze vastlegging was vermoedelijk het gevolg van de eerder in dit hoofdstuk genoemde excursie van de orgelcommissie van de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN op 8 december 1979.

⁸⁷⁴ Dispositieverzameling Van Meurs [154].

⁸⁷⁵ Ibid. [132].

Protestantse Antoniuskerk van Scherpenzeel. Hoe hij aan die informatie is gekomen, is onbekend. Groningse instrumenten die al door Van 't Kruijs beschreven waren, zoals de Martinikerk van Groningen en de Jacobikerk van Uithuizen, vermeldde hij niet opnieuw, tenzij daar bijvoorbeeld als gevolg van een wijziging aanleiding toe was.

De gegevensverzameling is, zoals aangegeven, een a-selecte verzameling. Van Meurs streefde immers niet naar een complete inventarisatie van bijvoorbeeld Groningen en Drenthe, maar legde slechts vast wat hij tegen kwam. Het heeft dan ook weinig zin om te filosoferen waarom een bepaald orgel niet in zijn verzameling is opgenomen. Toch zou ik hierop één uitzondering willen maken: het is opvallend dat het vroegere waardevolle Assendelft-orgel uit de Gereformeerde kerk van Balflo in Van Meurs' gegevensverzameling ontbreekt, immers op zijn wekelijkse wandelingen tussen het station Baflo en de kerk van Eenrum, liep hij pal langs dit kerkgebouw.⁸⁷⁶ Hij is er of nooit naar binnen geweest, of heeft om welke reden dan ook informatie over dit orgel nooit in zijn verzameling opgenomen.

De naoorlogse orgelbouw ontbreekt op drie instrumenten na: de orgels van resp. Woldendorp, Zelhem en Leermens.⁸⁷⁷ Dit kan diverse oorzaken hebben. Het feit dat Van Meurs de orgelbouw uit deze periode niet waardeerde, is hiervoor de meest plausibele reden. Daarnaast bestaat natuurlijk de mogelijkheid dat hij het niet meer nodig vond zijn verzameling verder uit te breiden, omdat intussen – in vergelijking tot de vooroorlogse jaren – veel meer relevante informatie beschikbaar kwam in de diverse orgelperiodieken en ook Groningen daarin voldoende aan bod kwam.

Het lijkt erop dat het opstellen van de verzameling in grote lijnen gelijke tred houdt met de in Hoofdstuk VI beschreven *fase 2* binnen Van Meurs' periode als adviseur. Aanvullende gegevens die hij later in handen kreeg, bijvoorbeeld door zijn advieswerk voor de STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN, nam hij veelal niet meer op. Naoorlogs Gronings orgelnieuws bewaarde hij nog wel, echter nu niet meer in de dispositiecahiers, maar in zijn vele plakboeken. Uit de cahiers blijkt dat Van Meurs de beschikking had over een exemplaar van Van 't Kruijs' geschrift; uit latere aanvullingen blijkt, dat hij ook Hess en Knock raadpleegde, terwijl o.m. uit de beschrijving van het voormalige Winsumse orgel te concluderen valt dat hij van Jan Zwart informatie uit het manuscript Broekhuizen kreeg.⁸⁷⁸

Van Meurs heeft kennelijk nooit de behoefte gevoeld om zijn verzameling opnieuw losbladig op te zetten, in een ordner bijvoorbeeld, en er zo een logisch systeem in aan te brengen (bijvoorbeeld op plaatsnaam, op kerkgenootschap of anderszins). Dit nadeel maakt de verzameling zeker niet minder interessant, hooguit is die als gevolg van deze werkwijze minder goed toegankelijk.

Afgezien van een enkele datum van ingebruikneming zijn de beschrijvingen niet gedateerd. Zoals uit de annotatie in Appendix 16 zal blijken, is datering na additioneel onderzoek echter vrijwel altijd mogelijk.

⁸⁷⁶ Dit orgel staat sinds 1993, na bijna 40 jaren in opslag gelegen te hebben, in de Protestantse kerk van Bloemendaal.

⁸⁷⁷ Dispositieverzameling Van Meurs, resp. [145], [147] en [149].

⁸⁷⁸ Jan Zwart gaf die informatie aan Van Meurs in een helaas ongedateerde brief. Deze brief bevindt zich tussen twee andere brieven van Zwart van resp. december 1930 en mei 1932 (Van Meurs' ordner).

Inhoud in geografische zin en op basis van kerkgenootschap

De geografische spreiding van de in het manuscript genoemde orgels is als volgt.⁸⁷⁹

Provincie	Aantal	%
Groningen	209	69,0
Friesland	39	12,0
Drenthe	35	11,2
Overijssel	5	1,7
Gelderland	5	1,7
Utrecht	-	-
Noord-Holland	8	2,6
Zuid-Holland	2	0,7
Zeeland	1	0,3
Noord-Brabant	-	-
Limburg	-	-
Buitenland	-	-
Totaal	303	100

De 209 beschreven Groningse orgels zijn als volgt verdeeld over de landstreken die in deze provincie van oudsher worden onderscheiden:⁸⁸⁰

Landstreek	Aantal	%
Hunsingo	52	24,9
Westerkwartier	44	21,1
Oldambt en Westerwolde	29	13,9
Stad Groningen en het Gorecht	27	12,3
Fivelingo	57	27,3
Totaal	209	100

Qua kerkgenootschap is de spreiding van de in het manuscript genoemde orgels als volgt:

Kerkgenootschap	Aantal	%
Nederlands Hervormde kerk	268	89
Baptistenkerk	2	p.m.
Christelijke Gereformeerde kerk	1	p.m.

⁸⁷⁹ In de overzichten in dit hoofdstuk zijn de beschrijvingen leidend geweest. Aan het feit dat een aantal instrumenten dubbel voorkomt, is in dit kader voorbij gegaan.

⁸⁸⁰ Onder dit aantal bevindt zich overigens één dispositie-ontwerp.

Doopsgezinde kerk	9	3
Evangelisch Lutherse kerk	2	p.m.
Gereformeerde kerk	14	5
Remonstrantse kerk	1	p.m.
Rooms-Katholieke kerk	5	2
Niet-kerkelijk gebouw	1	p.m.
Totaal	303	100

Binnen de Groningse orgels is de spreiding op basis van het kerkgenootschap als volgt⁸⁸¹:

Kerkgenootschap	Aantal	%
Nederlands Hervormde kerk	177	85,2
Baptistenkerk	2	1,0
Christelijke Gereformeerde kerk	1	0,5
Doopsgezinde kerk	9	4,3
Evangelisch Lutherse kerk	2	1,0
Gereformeerde kerk	12	5,0
Remonstrantse kerk	1	0,5
Rooms-Katholieke kerk	4	2,0
Niet-kerkelijk gebouw	1	0,5
Totaal	209	100

Relatie tussen de dispositieverzameling en andere door Van Meurs nagelaten archivalia

Een enkele keer verduidelijken door Van Meurs nagelaten andere stukken in de Groninger archieven een orgelbeschrijving. Zo vinden we in de nagelaten papieren vermeldingen over problemen met het nieuwe orgel van Engelbert. De al dan niet later bij de beschrijving van het orgel van de Andreaskerk te Westeremden gevoegde mededeling rond de kast wordt duidelijker aan de hand van een tekst in de nagelaten stukken.⁸⁸² Waar in de orgelbeschrijving bij Beilen slechts staat ‘een weinig gerestaureerd’, laten van Meurs’ nagelaten archiefstukken zien hoe intensief hij zelf met de voorbereiding van dit project bezig is geweest.

In zijn verzameling vermeldt Van Meurs niet consequent zijn inbreng als adviseur bij restauratie en nieuwbouw of als inspeler. Zijn rol is duidelijk bij de beschrijvingen van de orgels van Zeerijp, Winsum, Engelbert, Westerbroek en Ezinge. Bij de beschrijvingen van van Westeremden en Uithuizermeeden vermeldt hij evenwel niets.

⁸⁸¹ Ook voor dit overzicht geldt dat de beschrijvingen leidend geweest zijn. Aan het feit dat een aantal kerken dubbel voorkomt, is in dit kader voorbijgegaan.

⁸⁸² Mogelijk een tekst t.b.v. een excursiebrochure?

Doel en betrouwbaarheid van de verzameling

Van Meurs heeft nergens aangegeven waarom hij deze verzameling opstelde. Vermoedelijk beschouwde hij de cahiers voornamelijk als eigen naslagwerk, niet voor niets schreef hij op het eerste etiket van zijn cahier: ‘van ’t Kruijs. Aanvulling Orgeldisposities’. Ook verwees hij al vroeg in zijn verzameling voor de gegevens over vier instrumenten naar deze bron.⁸⁸³ Bij gebrek aan voldoende informatie over de orgels in de regio zag hij zich genoodzaakt, deze zelf te vergaren. Ook valt niet uit te sluiten dat hij – net als destijds zijn leermeester Zwart – een eigen Broekhuizen wilde hebben. De verzameling ondersteunde hem in zijn werk als adviseur. De periode waarin hij zijn verzameling te schrift stelde, komt *grosso modo* overeen met fase 2 binnen zijn advieswerk: zijn meest productieve periode daarin. Los van deze vermoedens bestaat ook altijd nog de mogelijkheid dat Van Meurs de verzameling heeft aangelegd in het kader van het voor hem zo kenmerkende doorgeven van kennis.

Qua betrouwbaarheid scoort de verzameling van Van Meurs zeer hoog. Uit de annotatie (zie Appendix 16) blijkt, dat hij vrijwel geen notatiefouten maakte, dit in schril contrast met Broekhuizen, maar deze was grotendeels afhankelijk van door derden verstrekte informatie.

Het werk van de familie Van Oeckelen kende Van Meurs goed. Ondanks het feit dat de Van Oeckelens hun instrumenten vrijwel niet signeerden, herkende hij hun werk altijd. Omdat de Van Oeckelens hun werk ook vrijwel nooit dateerden, ontbreekt in zijn dispositieverzameling bij Van Oeckelen-orgels veelal het bouwjaar. Van de Groningse Van Oeckelen-orgels in Hervormde kerken miste hij slechts de instrumenten van Muntendam en Blijham, beide gelegen in streken van de provincie waar hij gezien het eerder in dit hoofdstuk vermelde overzicht kennelijk weinig kwam. Zoals aangetoond gaat Van Meurs maar beperkt in op de traktuur en kan soms slechts aan de hand van de speelhulpen geconcludeerd worden dat het betreffende instrument geen mechanische traktuur heeft. Een enkele keer slaat hij op gebied van de traktuur de plank mis.

VII.7 Vergelijking tussen de verzamelingen van Van ’t Kruijs en Van Meurs

Omdat Van Meurs zijn verzameling zag als een aanvulling op Van ’t Kruijs, kan men de vraag stellen hij als een volgeling van Van ’t Kruijs moet worden beschouwd. Diens verzameling is geografisch gezien op de volgende wijze ingericht:

⁸⁸³ Dispositieverzameling Van Meurs, [12]

Provincie	Aantal	%
Groningen	16	5,7
Friesland	15	5,2
Drenthe	2	0,7
Overijssel	23	8,1
Gelderland	27	9,5
Utrecht	26	9,1
Noord-Holland	36	12,6
Zuid-Holland	97	34,0
Zeeland	19	6,7
Noord-Brabant	15	5,3
Limburg	9	3,1
Totaal	284	100

Voor wat betreft de provincie Groningen beschreef Van 't Kruijs orgels van de volgende kerken: de Broerenkerk, Martinikerk, Nieuwe kerk, Pepergasthuiskerk en Waalse kerk in Groningen, alsmede de hervormde kerken van Eenrum, Leens, Midwolda, Oude Pekela, Sappemeer, Uithuizen, Wildervank, Winschoten en Zuidbroek. Uit de provincie Drenthe beschreef Van 't Kruijs slechts twee orgels: die in de hervormde kerken van Assen en Meppel.

In zijn eigen exemplaar van Van 't Kruijs' geschrift heeft Van Meurs nogal wat wijzigingen aangebracht: hij beschouwde dit blijkbaar als werkexemplaar. Vooral uit deze wijzigingen doemt het beeld op van iemand die òf over veel contacten door het hele land beschikte en/of op vele plekken orgels heeft bekeken en/of bespeeld. Sommige aanpassingen zijn marginaal en hebben louter betrekking op de naam van een organist of op een voetmaat (bijv. 2 2/3' i.p.v. 3'). Elders zijn de ingrepen fors: hij vulde de historie aan, stelde de veranderde dispositie op schrift, voegde een mixtuursamenstelling toe of noteerde een woord van waardering.⁸⁸⁴ Grafisch levert dit het volgende beeld op:

Van Meurs' aanvullingen op Van 't Kruijs	Aantal disposities	Percentage
Tekst ongewijzigd	201	71 %
Tekst marginaal aangepast	43	15 %
Tekst fors aangepast	40	14 %
Totaal	284	100 %

De geannoteerde Van 't Kruijs wordt in dit onderzoek verder buiten beschouwing gelaten omdat de impact van de wijzigingen (14%) maar beperkt is. De eigen dispositiecahiers van Van Meurs zijn veel oorspronkelijker en daarnaast ook van grotere regionale waarde.

⁸⁸⁴ Zo schreef hij bijvoorbeeld bij het orgel van de Hervormde kerk van Winschoten (Witte 1868): 'edel en fraai geluid' en bij dat van de Hervormde kerk van Markelo (Haupt 1863) 'een goedklinkend orgel'.

Van Meurs zag zijn verzameling als een vervolg op die van Van 't Kruijs. Deze was, na lange tijd organist van de St.-Laurenskerk van Rotterdam te zijn geweest, van 1897-1904 dirigent van het Harmonieorkest, de voorloper van de Groningse Orkest Vereniging waarin Van Meurs als vrijwillig werkzaam was geweest. Daarnaast was Van 't Kruijs in zijn Rotterdamse tijd behalve als organist ook als orgeladviseur werkzaam geweest.⁸⁸⁵ Op grond hiervan ligt het voor de hand dat Van Meurs een band met hem voelde.

De vraag of Van Meurs ook echt een volgeling van Van 't Kruijs was, valt niet eenduidig te beantwoorden. Op het eerste gezicht lijkt er sprake te zijn van een grote overeenkomst; beide verzamelingen gaan over hetzelfde onderwerp. Het begin van iedere beschrijving (plaatsnaam, kerk, stukje historie en dispositie) is eveneens gelijk. Daarnaast is geen van beide schrijvers erin geslaagd om bij alle beschrijvingen iets van de historie van de instrumenten te vinden. Ook zijn er zaken waarover geen conclusies mogelijk zijn: de betrouwbaarheid van Van Meurs' verzameling is, zoals hierboven vermeld, hoog, terwijl gegevens over de betrouwbaarheid van de beschrijvingen van Van 't Kruijs niet voorhanden zijn.⁸⁸⁶

Alles bijeengenomen pleiten de volgende gegevens ervoor, Van Meurs als volgeling van Van 't Kruijs te beschouwen:

- Omvang: De verzamelingen zijn bijna even groot: Van 't Kruijs biedt 284 beschrijvingen, Van Meurs 303.
- Daadwerkelijke beschrijving: Van 't Kruijs vermeldt niets over windvoorziening of klavieromvang. De vermelding van speelhulpen is niet consequent. Bij Van Meurs spelen deze items meer een rol, al is ook hij daarin lang niet altijd volledig.
- Geografische spreiding: Beide verzamelingen zijn in hoofdzaak op een beperkt deel van het land gericht: Van 't Kruijs voornamelijk op het westen, Van Meurs op het noorden. De daadwerkelijke invulling verschilt echter fors. Bij Van 't Kruijs beslaat de regionale invalshoek (Utrecht, Noord- en Zuid-Holland) 55,9% van zijn verzameling, bij Van Meurs (Groningen, Friesland en Drenthe) is deze 93,3%.

Er zijn evenwel ook gegevens die voor het tegendeel pleiten:

- Doel van de verzameling: Van't Kruijs stelt over het doel van zijn verzameling in de 'voorrede' tot zijn verzameling: 'Steeds vond ik een eigenaardig genoegen in het zien en bespelen van voor mij vreemde orgels, en reeds sedert eenige jaren verzamelde ik voor mijzelf de disposities der orgels van eenigen omvang' en 'Of dit werkje enig nut zal stichten? Ik zou het gaarne wenschen. [...] moge [het] bijdragen tot die kennis, die ieder degelijk organist van zijn instrument moet bezitten'. Zoals aangegeven, zal Van Meurs zijn verzameling hebben aangelegd met het doel een naslagwerk voor eigen gebruik te hebben.
- Karakter: Waar bij Van 't Kruijs sprake is van een gedrukte tekst, bestemd voor anderen, hebben we bij Van Meurs te maken met een manuscript voor eigen

⁸⁸⁵ Bijvoorbeeld bij de bouw van het orgel van de Hervormde Noorderkerk te Rotterdam (Witte 1894).

⁸⁸⁶ Zie de annotatie in Appendix 16.

gebruik. Zo hoefde Van Meurs bijvoorbeeld niet in volzinnen te formuleren. Van 't Kruijs schrijft wat afstandelijk, terwijl Van Meurs juist veel heeft vastgelegd over zijn eigen rol bij diverse instrumenten, waardoor diens verzameling mede het karakter krijgt van een document humain. Bij Van 't Kruijs is sprake van een momentopname; bij Van Meurs veeleer van een groeidocument.

- Wijze van verzamelen: Van 't Kruijs heeft veel informatie van derden gekregen. Niet voor niets stelt hij in de voorrede van zijn boek: 'In de tweede plaats dank ik Heeren Organisten die terstond bereidwillig waren mij de opgave toe te zenden'. Van Meurs' verzameling daarentegen is – op enkele beschrijvingen na – gebaseerd op eigen waarneming.
- Ordening: Van 't Kruijs ordende zijn verzameling (zowel in het eerste deel, als in het Aanhangsel) op het registraantal van de betreffende instrumenten; bij Van Meurs werd de ordening gedicteerd door het moment van vastlegging.
- Daadwerkelijke beschrijving: Van 't Kruijs vermeldt altijd de dispositie; Van Meurs is daar minder consequent in. Van 't Kruijs vermeldt ook consequent de naam van de organist, die vermoedelijk als zijn bron fungeerde. Van Meurs vermeldt slechts in enkele gevallen de naam van de organist, doorgaans ook pas in de vorm van een latere aanvulling.
- Waardeoordeel: Van 't Kruijs stelde duidelijk: 'Van kritiek over een en ander onthield ik mij', een begrijpelijk standpunt omdat hij zijn informatie deels van derden kreeg. Een uitzondering maakte hij bij de beschrijving van zijn eigen Laurensorgel. Omdat Van Meurs in hoofdzaak zelf verzamelde, kon hij zich wel een beeld vormen en velde hij soms een oordeel. Een negatief oordeel had hij o.m. over het orgel van de Gereformeerde kerk van Winsum ('slechte aanspraak') en over dat van de Hervormde kerk van Zuurdijk ('intonatie te sterk voor de kerk').⁸⁸⁷

Samenvattend moet geconcludeerd worden dat Van Meurs, hoewel hij ondubbelzinnig naar Van 't Kruijs verwijst, in zijn beschrijvingen toch een geheel eigen lijn heeft gevolgd.

VII.8 Een dispositie-ontwerp

Op de bladzijden [158-164] van Van Meurs' orgelgegevensverzameling bevindt zich een dispositie met het opschrift 'Restauratieplan Edskes'. Op grond van de naamgeving is een samenhang te verwachten met de restauratieplannen van 1966-1967, bij nadere beschouwing blijkt dat echter niet te kloppen. Deze plannen hebben betrekking op een andere en veel

⁸⁸⁷ In het rapport ter voorbereiding van de restauratie van dit orgel in 2010 wordt diezelfde intonatie juist als 'mild' beschreven. Ongetwijfeld heeft de ontpleistering van de kerk (met als doel de bouw- en restauratiegeschiedenis van de 13e eeuw tot heden af te kunnen lezen) hiertoe bijgedragen.

drastischer ingreep.⁸⁸⁸ Niet alleen werd zwaar ingegrepen in de bestaande dispositie, een en ander zou ook forse gevolgen hebben voor windladen, mechaniek en zelfs voor de kast.

Kennelijk heeft Van Meurs in dit plan, uitgegaan van de situatie in de Der Aa-kerk op dat moment, zijn ideale orgel ontworpen. Dat een dergelijk plan nimmer uitvoerbaar zou zijn, bijvoorbeeld vanwege financiën en monumentenbehoud, was niet iets waar hij zich druk over hoefde te maken; het was immers uitsluitend een papieren exercitie, ook hem was niets menselijks vreemd. Net als de dispositieontwerpen en -voorbeelden in Hess, Van Eem en Van Heurn, legde ook Van Meurs een niet-bestaande dispositie vast, het enige ontwerp van eigen hand in zijn verzameling.

HET ORGEL IN DE DER AA-KERK

Bestaande dispositie.⁸⁸⁹

Rugwerk

Quintadena 16'
Prestant 8'
Gedekt 8'
Octaaf 4'
Roerfluit 4'

Gemshoorn 2'
Sifflet 1 1/3'
Scherp IV-V

Trompet 8'
Dulciaan 8'

Hoofdwerk

Prestant 16'
Bourdon 16'
Octaaf 8'
Holpijp 8'
Salicionaal 8'
Octaaf 4'
Nachthoorn 4'
Nasard 2 2/3'

Dispositieplan.⁸⁹⁰

Rugwerk

Prestant 8' (oud)
Holpijp 8' (oud)
Quintadeen 8' (i.p.v. 16')
Octaaf 4' (oud)
Roerfluit 4' (oud)
Speelfluit 2 2/3' (nieuw)
Superoctaaf 2' (nieuw)
Woudfluit 2' (oud)
Quint 1 1/3' (nieuw)
Scherp VI (..... Mixtuur)
Sexquialter II (ged. oud)
Dulciaan 16' (i.p.v. Trompet 8')
Tregterregal 8' (i.p.v. Dulc. 8')

Hoofdwerk

Prestant 16' (oud)
Quintadeen 16' (oud Rugw. i.pl.v. Bo 16')
Octaaf 8' (oud)
Roerfluit 8' (nieuw i.p.v. Holpijp)

Octaaf 4' (oud)

Nasard 2 2/3'

⁸⁸⁸ Zowel Bernhardt Edskes als Cor Edskes † bevestigen deze visie, zij zijn van mening dat dit ideeën uit een periode vóór 1966-1967 moeten zijn (telefonische mededeling Bernhardt H. Edskes, 13 november 2012). Ook het feit dat in dit ontwerp veel negentiende-eeuws materiaal zou sneuvelen, duidt op een eerder moment dan 1966-1967.

⁸⁸⁹ *Arp Schnitger en zijn werk in het Groningerland*, 87-92. De volgorde van de stemmen is aangepast.

⁸⁹⁰ Dispositieverzameling Van Meurs [158-164]. De volgorde van de stemmen per klavier is aangepast om beter aan te sluiten bij de bestaande situatie.

Octaaf 2'
Mixtuur III-V
Cornet V

Trompet 16'
Trompet 8'

Bovenwerk

Prestant 8'
Holfluit 8'
Gamba 8'
Vox Celeste 8'
Octaaf 4'
Fluit 4'

Fluit 2'
Flageolet 1'

Clarinet 8'

Nachthoorn 2' (i.p.v. Oct 2)
Ruischpijp II-III (nieuw i.p.v. Cornet)
Mixtuur IV-VI (nieuw)
Cymbel III (i.p.v. Salicion)
Trompet 16' (vernieuwd)
Trompet 8' (oud)
Vox Humana 8' (i.p.v. Nachth 4)

Kroonpositief⁸⁹¹

Prestant 8' (i.p.v. prest)
Holfluit 8' (oud)
Fluit does 8' (nieuw i.p.v. Gamba)

Octaaf 4' (oud)
Quintadeen 4' (nieuw) i.p.v. Gamba
Gedektquint 2 2/3' nieuw
Superoct 2' (nieuw)
Fluit 2' (oud)

Sexquialter II (nieuw)
Scherp VI (i.p.v. Vox Celeste)
Trompet 8' (oud v/h Rugw)
Kromhoorn 8' (nieuw i.p.v. Clarinet)

Borstwerk

Holpijp 8' (oud Hoofdw)
Prest 4' (nieuw)
Nachthoorn 4' (oud Hoofdw)
Quint 2 2/3' (nieuw)
Oct 2' (oud Hoofdw)
Spitsfluit 2' (nieuw)
Sifflet 1 1/3' (nieuw)
Tertiaan II (nieuw)

⁸⁹¹ Het fenomeen Kroonwerk c.q. Kroonpositief komt in de orgelhistorie maar beperkt voor (bijv. Weingarten [D], Benediktinerabtei, Joseph Gabler 1750). Het kwam weer in zwang bij grote Duitse orgels van na de Tweede Wereldoorlog. Soms kreeg daarbij het Bovenwerk de naam Kroonwerk. Ook kwam het voor dat bovenin de kast zowel een Bovenwerk als een Kroonwerk aangebracht waren, waarbij het Kroonwerk meer een Positief was (met een uitgebouwd Prestantenplenum), terwijl op Bovenwerk meer solostemmen werden gedisponeerd. Mogelijk heeft Van Meurs voor de aanduiding Kroonpositief gekozen omdat het huidige Der Aa-kerkorgel – in tegenstelling tot zijn voorganger – in oorsprong geen Bovenwerk had.

Mixtuur IV (nieuw)
Dulciaan 8' (oud Rugp)
Schalmey 4' (nieuw)

Pedaal

Bourdon 16'
Subbas 16'
Quint 10 2/3'
Prestant 8'
Holpijp 8'
Octaaf 4'

lege plaats (vh Mixtuur)

Bazuin 16'
Trompet 8'
Trompet 4'
lege plaats (vh Cornet 2')

Pedaal

Prestant 16' (nieuw)
Bourdon 16' (nieuw i.p.v. Bourdon 16')

Quint 10 2/3' (oud)
Prestant 8' (oud)
Gedekt 8' (oud)
Octaaf 4' (oud)
Nachthoorn 2' (nieuw)
Mixtuur VI (i.p.v. Mixtuur V)
Ruispijp III (nieuw i.p.v. Subbas 16')
Bazuin 32' (nieuw)
Bazuin 16' (oud)
Trompet 8' (nieuw)
Trompet 4' (oud)
Cornet 2' (nieuw)

Het ontwerp verraadt Noord-Duitse elementen, zoals een strak werkprincipe en een grote rijkdom aan tongwerken. De twee Ruispijpen duiden op Schnitger-invloed. Het pedaal met Mixtuur, Ruispijp en een volledig tongwerkenensemble lijkt beïnvloed te zijn door het Haarlemse Bavo-orgel van na de Marcussenrestauratie. Opvallend is het ontbreken van een Cornet, die niet alleen binnen het oeuvre van Schnitger niet voorkomt, maar daarnaast door Van Meurs mogelijk ook teveel als negentiende-eeuws werd gezien. Kennelijk was hij toch tevreden met de Bazuin uit 1936 en heeft hij die niet willen vervangen. Opvallend en 'Van Meursiaans' is de keuze voor een Nasard 2 2/3' op het Hoofdwerk in plaats van een Praestantquint.

Er is sprake van een aantal forse ingrepen aan de orgelkasten:

- uitgebouwde zijtorens t.b.v. de Prestant 16' van het pedaal;
- gehele orgel naar voren geplaatst;
- rugwerk verdiept;
- nieuw kroonpositief 'zichtbaar opgesteld [...] boven op het orgel'.

Curieus is, dat hij niets meldt met betrekking tot de beperkte ruimte tussen het rugwerk en de hoofdkast, een veel te beperkte ruimte die altijd heeft gezorgd voor gebrekkig speelcomfort. Op de vraag hoe de vergroting van 42 naar 64 stemmen te realiseren was met de bestaande laden en mechaniek is Van Meurs niet ingegaan, althans niet op deze plek. In het ontwerp zitten een paar kleine omissies:

- de geopteerde dispositie van het Rugwerk heeft 13 stemmen terwijl op twee andere plekken een Rugwerk van 14 stemmen wordt genoemd;

- niet ieder werk heeft drie Prestantenkoren, het Borstwerk heeft er maar twee.

Leert dit ontwerp ons nu iets over Van Meurs' beeld van het ideale orgel? Een eenduidig antwoord op deze vraag is er niet. Natuurlijk illustreert het Van Meurs' ideeën, maar omdat hij niet vrij acteerde en het Der Aa-kerkorgel als uitgangspunt nam, legde hij zich tegelijkertijd beperkingen op. Kennelijk had hij wel een goed gevoel bij dit ontwerp en nam hij het derhalve in zijn gegevensverzameling op.

VII.9 Belang van de verzameling van Van Meurs

Van Meurs' verzameling valt onder de categorie 'grote verzamelingen'. Zij geeft op regionaal niveau goed de stand van zaken in het interbellum aan, al ligt het accent hierbij wel op het orgelbezit van kerken van Hervormde signatuur.

De verzameling vormt (samen met die van Bouman en Vente, beide nog niet uitgegeven) de brug tussen de verzameling Broekhuizen en de grote stroom publicaties over individuele orgels die vanaf de jaren vijftig op gang kwam in periodieken als *Het Orgel* en *Organist & Eredienst* en later *Het Orgelblad*, *De Orgelvriend* en *De Mixtuur*.

Het (her)uitgeven van oude dispositieverzamelingen en deze daardoor beschikbaar stellen voor een groter publiek, kent zowel een uitdagende als een trieste kant. Uitdagend is vanzelfsprekend het feit dat nieuw bronmateriaal wordt ontsloten, zeker als het om forse collecties gaat, zoals die van Broekhuizen en hopelijk ooit eens die van Bouman en Vente. Keerzijde is dat met iedere publicatie op dit terrein de nieuwswaarde van nog uit te geven verzamelingen wordt verminderd. Van Meurs' verzameling heeft intussen haar nut bewezen bij de samenstelling van de Groninger orgelinventarisatie en bij het historisch completeren van de site met betrekking tot het Drentse orgelbezit.

Van een aantal intussen verdwenen orgels, zoals die van de Hervormde kerk van Engelbert, de Doopsgezinde kerk van Mensingeweer, de Christelijke Gereformeerde kerk van Assen en de Gereformeerde kerk van Zuidhorn is het tot nu toe de enige beschrijving. Van het orgel van de voormalige Hervormde kerk van Middelbert bijvoorbeeld bleek – na demontage in verband met de restauratie van 1977 – dat er in het verleden aan gewerkt was, maar wanneer en door wie was onbekend. In de dispositieverzameling van Van Meurs stond het antwoord. De werkzaamheden aan het orgel van Beilen in 1939 zijn nergens in de orgelliteratuur gedocumenteerd: opnieuw is Van Meurs de eerste bron. Ook voor wat betreft de vroegere tekst op de kast van het orgel van Harkstede is Van Meurs tot dusver de enige bron. Omdat Van Meurs' verzameling van recenter datum is dan de tot dusver gepubliceerde, komen in zijn verzameling beschrijvingen voor in kerken van andere signatuur dan bij zijn voorgangers, zoals in een Baptistenkerk, en wordt voor het eerst een orgel in een concertzaal beschreven.⁸⁹²

⁸⁹² De door Broekhuizen beschreven orgels van de Hollandse en Franse Schouwburg van Amsterdam zijn huisorgels, instrumenten bovendien waarvan onduidelijk is of ze in oorsprong wel voor deze locaties zijn vervaardigd.

Doordat Van Meurs de teksten in zijn cahiers op een dusdanige manier wijzigde dat de oorspronkelijke tekst raadpleegbaar bleef, is vrijwel altijd de situatie te achterhalen die hij bij zijn eerste bezoek aantrof, hetgeen de waarde van het manuscript in deze vorm verhoogt. De verzameling is van grote regionale waarde en een betrouwbare bron voor additioneel onderzoek naar de erin genoemde instrumenten.

Terug naar de onderzoeksvraag

In de inleiding werd gesteld dat dispositieverzamelingen veelal een onmisbare schakel in het orgelhistorische onderzoek zijn en werd de vraag opgeworpen of dat ook geldt voor de dispositieverzameling van Van Meurs; met andere woorden, heeft deze orgelhistorische waarde? Ik kijk hierbij naar de kwantiteit, de volledigheid en de kwaliteit van de verzameling. Betreffende de kwantiteit: Van Meurs' gegevensverzameling telt ruim driehonderd instrumenten en behoort in vergelijking tot de eerder in dit hoofdstuk aangehaalde collecties tot de categorie 'grote verzameling'. Betreffende de volledigheid: de verzameling is geografisch weliswaar niet geheel compleet, maar geeft wel een goed beeld van het Groningse en Drentse orgelbestand in het interbellum en is daarmee van groot regionaal belang. Van Meurs heeft zijn verzameling lange tijd actueel proberen te houden en dankzij de door hem gehanteerde wijze van corrigeren is de in eerste instantie aangetroffen situatie altijd terug te vinden. Van een aantal instrumenten en/of wijzigingen daaraan is de verzameling tot dusver de enige bron. Van historisch belang is ook dat Van Meurs bij een aantal locaties nadrukkelijk vaststelde dat er op dat moment nog géén pijporgel was. Tenslotte de kwaliteit: het foutenpercentage van de verzameling is laag te noemen. De vastlegging berust daarnaast voor het overgrote deel op basis van eigen waarneming.

* * *

De Nederlandse organografie is rijk aan dispositieverzamelingen van verschillende grootte en mate van detaillering. Sommige verschenen direct in boekvorm, bij andere duurde dit geruime tijd en van enkele wachten we nog steeds op ontsluiting. De gegevensverzameling van Van Meurs behoort tot de grotere verzamelingen. Voor zijn beschrijvingen hanteerde hij een vast format. Alleen wanneer een bepaald aspect (bijvoorbeeld de aard van de windvoorziening) hem later meer ging boeien, paste hij het format aan. Hij ging puur beschrijvend te werk, slechts in een enkel geval gaf hij een waardeoordeel. Omdat hij zijn verzameling actueel hield en oude beschrijvingen niet weggooide maar aanvulde of doorstreepte, is in geval van aanpassing doorgaans zowel de oude als de vernieuwde situatie vastgelegd. Het accent van de verzameling ligt in geografische zin op de drie noordelijke provincies, in demografische zin voeren orgels in Hervormde kerken de boventoon. Hoewel Van Meurs zijn verzameling beschouwde als vervolg op die van Van 't Kruijs, blijkt uit analyse van beide verzamelingen dat hij in zijn aanpak een eigen lijn volgde. Net als eerdere verzamelaars voegde hij een dispositieontwerp toe. Niet willekeurig, maar geënt op zijn 'eigen' Der Aa-kerkorgel. De waarde van de verzameling wordt nog verhoogd indien deze wordt beoordeeld in relatie tot de overige door Van Meurs nagelaten archivalia.